

تحلیل بینامتنی تمثیلات قرآنی در اشعار سعدی براساس نظریه ژنت

۱. علی علی زاده*: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: ali_alizadeh@iau.ac.ir

چکیده

در میراث ادبی ایرانی - اسلامی، تمثیل همواره حضوری پررنگ داشته و شاعران و نویسندگان فارسی زبان از آن برای غنای معنایی، تصویرسازی و اقناع مخاطب بهره برده‌اند. از سوی دیگر، قرآن کریم نیز به عنوان متنی و حیانی و پایه‌گذار گفتمان دینی تمدن اسلامی، سرشار از امثال و تمثیلاتی است که در تبیین مفاهیم الهی، تربیتی و اجتماعی نقشی بنیادین دارند. این تمثیل‌ها با ساختاری زیباشناختی و محتوایی عمیق، الگویی برای نویسندگان مسلمان، به ویژه شاعران بزرگ فارسی‌زبان، از جمله سعدی شیرازی فراهم ساخته‌اند. پژوهش حاضر بر آن است تا با رویکرد بینامتنی و با تکیه بر نظریه ژرار ژنت، چگونگی بازتاب و حضور تمثیلات و امثال قرآنی در آثار سعدی را مورد واکاوی قرار دهد. در این راستا، ابتدا مجموعه‌ای از تمثیل‌های قرآن کریم گردآوری و از نظر ساختار بلاغی، معناشناختی و کاربردهای روایی بررسی شده‌اند. سپس با تحلیل دقیق آثار سعدی، به ویژه گلستان و بوستان، شواهدی از بازتاب این تمثیل‌ها در قالب‌های مختلف همچون بیت، عبارت، حکایت و نصیحت استخراج گردیده است. تمرکز اصلی بر آن بوده است که مشخص شود سعدی چگونه با بهره‌گیری از تمثیل‌های قرآنی، به خلق مضامین تازه یا تقویت پیام‌های اخلاقی و تربیتی خویش پرداخته و در چه سطحی از بینامتنیت (اقتباس صریح، بازنویسی ضمنی، تعلیق متنی و یا الهام مفهومی) با متن قرآن تعامل برقرار کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که سعدی نه تنها آشنایی عمیق با قرآن کریم داشته، بلکه در آفرینش ادبی خود، از ظرفیت تمثیل‌های قرآنی برای بازآفرینی موقعیت‌های اخلاقی، تربیتی و اجتماعی بهره‌برداری کرده است. مشخص شد که بسیاری از مضامین قرآنی به شکلی ناخودآگاهانه در زیر لایه‌های متن سعدی نفوذ کرده و در قالب زبان عرفی و حکایت پردازانه بازتاب یافته‌اند.

کلیدواژگان: سعدی شیرازی، قرآن کریم، تمثیل، امثال قرآنی، بینامتنیت.

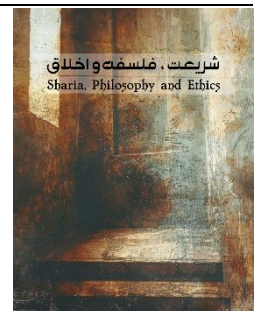
شیوه استناددهی: علی زاده، علی. (۱۴۰۵). تحلیل بینامتنی تمثیلات قرآنی در اشعار سعدی براساس نظریه ژنت. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۱۴(۱)، ۱-۲۲.

تاریخ ارسال: ۲۸ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۳ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۶ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ اردیبهشت ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

An Intertextual Analysis of Qur'anic Parables in Saadi's Poetry Based on Genette's Theory

1. Ali Alizadeh*: Department of Persian Language and Literature, Ramh.C., Islamic Azad University, Ramhormoz, Iran

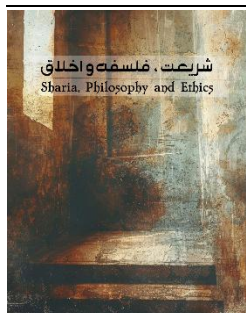
*Corresponding Author's Email: ali_alizadeh@iau.ac.ir

Abstract

In the Iranian-Islamic literary tradition, parable has always occupied a prominent position, and Persian-language poets and writers have employed it to enrich meaning, create imagery, and persuade their audiences. The Holy Qur'an, as a revelatory text and the foundation of religious discourse in Islamic civilization, is likewise replete with proverbs and parables that play a fundamental role in elucidating theological, educational, and social concepts. Through their aesthetic structures and profound content, these parables have provided a model for Muslim authors, particularly major Persian poets such as Saadi of Shiraz. Adopting an intertextual approach grounded in Gérard Genette's theory, the present study seeks to examine the ways in which Qur'anic parables and proverbs are reflected and manifested in Saadi's works. To this end, a collection of Qur'anic parables was first compiled and examined in terms of rhetorical structure, semantics, and narrative functions. Saadi's works, particularly *Golestan* and *Bustan*, were then closely analyzed to identify instances in which these parables are reflected in various forms, including poetic verses, expressions, anecdotes, and moral counsels. The primary focus was to determine how Saadi employed Qur'anic parables to create new themes or reinforce his ethical and educational messages, as well as the level of intertextuality through which he engaged with the Qur'anic text, including explicit adaptation, implicit rewriting, textual allusion, and conceptual inspiration. The findings demonstrate that Saadi not only possessed a profound familiarity with the Holy Qur'an but also drew upon the potential of Qur'anic parables in his literary creation to reconstruct ethical, educational, and social situations. It was further established that numerous Qur'anic themes have unconsciously permeated the underlying layers of Saadi's texts and have been reproduced through a conventional, anecdotal mode of expression.

Keywords: *Saadi of Shiraz, the Holy Qur'an, parable, Qur'anic proverbs, intertextuality.*

How to cite: Alizadeh, A. (2026). An Intertextual Analysis of Qur'anic Parables in Saadi's Poetry Based on Genette's Theory. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(1), 1-22.

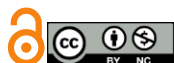

Submit Date: 17 February 2026

Revise Date: 12 April 2026

Accept Date: 15 April 2026

Publish Date: 21 April 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Parable and proverbial expression occupy a central position in the Iranian–Islamic literary tradition, where they function not merely as ornamental rhetorical devices but also as condensed vehicles of ethical reasoning, cultural memory, social criticism, and didactic persuasion. In Persian prose and poetry, the use of allegory, analogy, and proverbial language enables the author to communicate complex intellectual and moral concepts through concise, memorable, and aesthetically effective forms. The Qur'an, as the foundational sacred text of Islamic civilization, represents one of the most influential sources of such figurative and proverbial discourse. Its parables transform theological, ethical, educational, and social principles into concrete images that are accessible to audiences with different levels of knowledge and experience. Qur'anic parables combine semantic density, rhetorical economy, narrative force, and persuasive power, thereby creating models that later Muslim writers and poets repeatedly adapted within their own cultural and literary contexts. Saadi of Shiraz is among the most distinguished Persian authors whose works reveal a profound familiarity with Qur'anic language, imagery, moral instruction, and modes of argumentation. His writings, particularly *Golestan*, *Bustan*, and his lyrical poetry, demonstrate how sacred concepts can be reformulated through anecdote, maxim, poetic image, social observation, and ethical counsel. Saadi's literary authority derives partly from his ability to transform abstract teachings into recognizable human situations, and his extensive use of allegorical and proverbial expression reinforces the educational and persuasive dimensions of his works (2, 5, 10). Accordingly, the present study investigates how Qur'anic parables and proverbial concepts are reflected, transformed, and recontextualized in Saadi's poetry and prose. Its principal objective is to identify the forms of textual interaction between the Qur'an and Saadi's works and to explain how these interactions contribute to the semantic, rhetorical, narrative, ethical, and aesthetic organization of his literary discourse. The study also seeks to determine whether Saadi merely reproduces Qur'anic meanings or creatively reconstructs them through his own linguistic, cultural, and poetic system.

The theoretical framework of the study is based on intertextuality, particularly Gérard Genette's systematic classification of transtextual relationships. Intertextuality emerged as a major concept in modern literary theory through the work of Julia Kristeva, who developed Mikhail Bakhtin's ideas concerning dialogism and polyphony and argued that every text is formed within a network of prior and contemporary discourses. From this perspective, no literary work is entirely autonomous, because its vocabulary, genres, images, narrative conventions, and ideological structures are shaped through interaction with other texts. Meaning is therefore produced not only by the internal organization of a text but also by the relationships that connect it to broader literary, religious, philosophical, and cultural traditions (6, 7, 11). Genette provides a more precise analytical structure by distinguishing several forms of transtextuality, including intertextuality, paratextuality, metatextuality, hypertextuality, and architextuality. In its narrower sense, intertextuality refers to the actual presence of one text within another through quotation, allusion, explicit reference, verbal repetition, or recognizable textual incorporation. Hypertextuality describes the relationship in which a later text transforms, imitates, expands, revises, or reinterprets an earlier text without necessarily quoting it directly. Metatextuality involves commentary, interpretation, or critical engagement with another text, whereas architextuality concerns the relationship between a particular work and the genres, modes, or discursive conventions to which it belongs (6, 8, 12). These categories are particularly useful for examining Saadi's engagement with the Qur'an because his works contain both direct and indirect forms of textual interaction. Some verses clearly evoke Qur'anic wording or recognizable scriptural propositions, whereas others transform the conceptual core of an āyah into a moral maxim, narrative episode, mystical image, social criticism, or proverbial statement. The study therefore distinguishes explicit allusion, implicit conceptual allusion, rhetorical recreation, interpretive transformation, and broader generic or discursive dependence on the Qur'anic tradition.

The research employed a descriptive–analytical method based on library research and comparative textual analysis. In the first stage, selected Qur’anic verses containing proverbial, allegorical, ethical, or image-based structures were identified and classified according to their principal themes and rhetorical functions. These themes included the relationship between speech and action, divine will, human effort, moderation, mortality, knowledge, providence, reward, dignity and humiliation, hidden wisdom, and the limitations of human judgment. In the second stage, Saadi’s works, especially *Golestan* and *Bustan*, were examined to locate verses, statements, anecdotes, and moral counsels that displayed semantic or rhetorical correspondence with the selected Qur’anic passages. Authoritative editions and collections of Saadi’s writings were used to identify and contextualize the relevant examples (9, 13-16). Each example was then analyzed in relation to the nature and degree of its intertextual connection. Particular attention was paid to whether the relationship involved direct lexical presence, recognizable conceptual allusion, structural transformation, metaphorical reformulation, ethical interpretation, or incorporation into a broader didactic genre. The analysis also considered the changes produced when a Qur’anic teaching was transferred from sacred discourse into Persian literary language. These changes included shifts from theological statement to practical wisdom, from divine proclamation to human experience, from abstract doctrine to sensory image, and from scriptural instruction to culturally familiar proverb. The method did not treat similarity of meaning as sufficient evidence by itself; rather, it examined the convergence of theme, image, rhetorical purpose, and moral orientation. Through this procedure, the research sought to clarify how Qur’anic meanings are preserved, expanded, localized, and aesthetically reconstructed in Saadi’s works. The study further examined the role of brevity, contrast, analogy, narrative exemplification, and proverbial closure in enabling Saadi to transform sacred concepts into memorable literary formulations.

The findings demonstrate that Qur’anic intertextuality in Saadi’s works operates at several interconnected levels. At the most explicit level, Saadi uses expressions and concepts whose Qur’anic origins are readily recognizable to readers familiar with the sacred text. Even when he does not reproduce the wording of an āyah, he frequently preserves its central semantic opposition or ethical proposition. The Qur’anic condemnation of those who command righteousness while neglecting their own conduct, for example, is transformed into Saadi’s criticism of scholars and preachers whose behavior contradicts their speech. In this case, the poet preserves the Qur’anic contrast between verbal instruction and practical failure but relocates it within the social world of hypocritical moral authority. Similarly, the Qur’anic idea that every community has its own direction is recreated in an amorous and mystical context, where the beloved becomes the lover’s spiritual orientation. This transformation moves the concept from communal religious direction to the inward direction of desire and devotion. Other examples concern the Qur’anic emphasis on divine ease, human moderation, and avoidance of self-destruction. Saadi converts these principles into practical maxims concerning balance in eating, conduct, and worldly life. His poetic formulations do not function as literal translations; rather, they provide culturally embodied interpretations that render religious teachings applicable to ordinary experience. Such cases represent implicit conceptual allusion because the Qur’anic source remains semantically present while its language and immediate context are replaced by poetic imagery and practical wisdom (6, 17). The findings thus indicate that Saadi’s intertextual practice is not based on passive borrowing. He selects the moral core of a Qur’anic passage, integrates it into a new rhetorical structure, and produces an independent literary statement whose full significance becomes clearer when read in relation to the sacred pre-text.

A second major finding concerns Saadi’s use of hypertextual transformation and interpretive expansion. Several Qur’anic principles are reconstructed through concrete images that make invisible theological ideas perceptible within the material and social world. The Qur’anic assertion that a small group may overcome a larger one is reflected in images of a swift horse failing to reach its destination while a lame donkey succeeds, or of healthy individuals dying while the wounded survive. These images preserve the rejection of superficial

calculations of strength, yet they broaden the Qur'anic proposition into a meditation on contingency, destiny, and the unreliability of appearances. Likewise, the Qur'anic teaching that God grants honor and humiliation is reimagined through contrasting symbols such as the crown of fortune, the dust beneath a throne, the cap of happiness, and the garment of misery. Through these concrete oppositions, the abstract concept of divine sovereignty is transformed into a dramatic visualization of changing human status. The Qur'anic doctrine that human beings receive the result of their own striving is similarly reformulated as the widely recognizable maxim that treasure cannot be attained without hardship and that reward belongs to the one who works. Saadi's language gives the teaching a practical, social, and motivational dimension while retaining its central principle of responsibility (5, 18). The analysis further shows that Saadi employs architextual relationships by incorporating Qur'anic moral discourse into the established Persian genres of didactic poetry, ethical anecdote, mystical lyric, and proverbial wisdom. His texts participate simultaneously in Qur'anic discourse and in Persian literary conventions. In some instances, they also perform a metatextual function because they implicitly interpret scriptural meanings by directing the reader toward particular ethical or mystical understandings. Saadi therefore acts not simply as a transmitter of sacred ideas but as a literary interpreter who reformulates revelation through the conceptual and aesthetic resources of Persian literature. This creative interaction helps explain why many of his verses have themselves acquired proverbial authority and continue to circulate independently within Persian-speaking cultures.

In conclusion, the study confirms that the Qur'an functions as a foundational semantic and rhetorical source in Saadi's literary world and that the relationship between the two bodies of writing is complex, dynamic, and artistically productive. Qur'anic parables and proverbial concepts appear in Saadi's works through explicit allusion, implicit conceptual reference, ethical interpretation, rhetorical transformation, narrative exemplification, and generic continuity. Saadi does not merely repeat scriptural propositions; he relocates them within the lived realities of individuals, communities, rulers, scholars, lovers, mystics, and ordinary people. Through this process, theological teachings become practical wisdom, moral instruction becomes memorable imagery, and sacred discourse acquires new literary forms without losing its fundamental ethical orientation. His poetry and prose preserve the authority of the Qur'anic pre-text while simultaneously asserting the independence of poetic imagination and cultural experience. The resulting works operate as mediating texts between revelation and everyday life, enabling readers to encounter religious meanings through familiar situations, emotional experiences, social contrasts, and aesthetically compelling language. This intertextual structure contributes substantially to the durability and universality of Saadi's writings, because it unites the spiritual authority of the Qur'an with the accessibility of Persian literary expression. The analysis also demonstrates that Genette's framework provides an effective means of distinguishing the different layers of textual relationship and of explaining how sacred meanings are transferred, transformed, and expanded within a classical literary system. Ultimately, Saadi's engagement with Qur'anic parables reveals a model of creative fidelity in which respect for the sacred source coexists with interpretive freedom, rhetorical innovation, and profound attention to human experience.

ضرب المثل یا «ارسال المثل» یکی از فنون بلاغی و بیانی در نثر و نظم فارسی است که در قالب جمله‌ای کوتاه، مفهومی عمیق و حکیمانه را منتقل می‌کند. این شیوه از بیان، افزون بر آنکه سبب آرایش و قوت کلام می‌شود، به انتقال مؤثر پیام، تحریک عاطفه و اقناع مخاطب نیز یاری می‌رساند. چه‌بسا در بسیاری از مواضع، یک مثل حکیمانه در رساندن معنا و جلب توجه شنونده، کارایی‌ای فراتر از چندین بیت یا سطر داشته باشد. بهره‌گیری از مثل در فرهنگ‌ها و ادبیات گوناگون، نشان از دیرینگی و اهمیت آن دارد؛ اما بی‌تردید، قرآن کریم، به‌عنوان متنی الهی و جامع، نقشی ممتاز در ارتقای سطح بلاغت و معناپردازی این سبک ایفا کرده است.

قرآن کریم نه تنها از منظر مفاهیم الهی و هدایتی، بلکه از نظر ساختار ادبی و بلاغی، در اوج فصاحت و زیبایی است. یکی از جلوه‌های این بلاغت، بهره‌گیری هدفمند از امثال و تمثیلات است؛ آیاتی که در قالب مثل، تصویری روشن و موجز از واقعیتی عمیق را ترسیم می‌کنند. آیاتی چون «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ (فاطر/ ۱۸)» یا «إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (شرح/ ۵)» نمونه‌هایی از تمثیلات حکیمانه قرآن‌اند که ضمن ایجاز لفظی، انبوهی از معنا را منتقل می‌سازند. نکته درخور توجه آن که تا پیش از نزول قرآن، چنین کاربردی از مثل در هیچ متن یا سنت ادبی دیگری سابقه نداشته و ظهور این شیوه بیانی را می‌توان از ویژگی‌های اختصاصی و اثرگذار قرآن کریم دانست؛ چنان که پس از آن، این امثال به تدریج در فرهنگ‌ها، زبان‌ها و ادبیات گوناگون، از جمله ادب فارسی، راه یافتند. سعدی شیرازی، به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین نمایندگان ادب تعلیمی و حکمی در زبان فارسی، از جمله شاعرانی است که با قرآن کریم انس فراوان داشته و این انس در زبان، ساختار و مفاهیم آثارش، به‌ویژه گلستان و بوستان، به‌روشنی قابل مشاهده است. او با بهره‌گیری از تمثیلات قرآنی، به بازآفرینی و بازتاب آموزه‌های اخلاقی، عرفانی و اجتماعی قرآن در قالب نثر مسجع یا شعر تعلیمی پرداخته و مخاطب را با زبان حکمت آمیز خود به ژرفای مفاهیم الهی رهنمون می‌سازد.

در این تحقیق، تلاش شده است با رویکرد بینامتنی و بر مبنای نظریات نوین در نقد متون، به تحلیل نحوه بازتاب و تعامل تمثیلات قرآنی در آثار سعدی پرداخته شود. ابتدا گلچینی از برجسته‌ترین امثال قرآنی گردآوری شده و سپس، با بررسی تطبیقی آن‌ها با ابیات و عبارات سعدی، نمونه‌هایی از اقتباس، بازنویسی یا بازآفرینی بلاغی مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. هدف آن است که پژوهشگران، قرآن‌پژوهان و علاقه‌مندان ادب فارسی، در این تعامل میان متن مقدس و متن ادبی، دریابند که چگونه بلاغت قرآنی در طول قرون، به‌ویژه در زبان سعدی، تداوم یافته و جان‌مایه حکمت اسلامی در لباس ادب فارسی جلوه گر شده است.

چنان که شاعر گفته است:

آب دریا را اگر نتوان کشید

هم به قدر تشنگی باید چشید

(۱)

ادبیات فارسی سرشار از جلوه‌های حکمت، اخلاق و تصویرهای بلاغی است که در پیوند با متون دینی، به‌ویژه قرآن کریم، معنا یافته‌اند. در این میان، سعدی شیرازی را بی‌تردید می‌توان یکی از جامع‌ترین شاعران و نویسندگان این سنت دانست؛ کسی که در کنار مهارت در انواع قالب‌های شعری و نثری، توانسته است آموزه‌های قرآنی را در دل ساختارهای هنری و ادبی بازآفرینی کند. برخلاف بسیاری از شاعران که شهرت آنان به قالب خاصی چون غزل (حافظ)، رباعی (خیام)، مثنوی (نظامی و مولوی) یا دوبیتی (باباطاهر) محدود شده، سعدی در تمامی قالب‌ها حضوری مؤثر و ماندگار دارد. آثار سترگ او، گلستان و بوستان، نماد والای ادب تعلیمی و اخلاقی‌اند که در آن‌ها تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم از قرآن کریم

به وضوح مشاهده می‌شود. یکی از مهم‌ترین ابزارهای بلاغی که در آثار سعدی حضوری چشمگیر دارد، تمثیل یا ارسال‌المثل است؛ هنری که با آوردن عبارتی موجز، حکیمانه و گاه برگرفته از ضرب‌المثل‌های رایج یا متون مقدس، بار معنایی و اقناعی سخن را چندین برابر می‌سازد. به تعبیر شمیسا، «التمثیل یا ارسال‌المثل صنعتی بدیعی است که در آن کلام حاوی ضرب‌المثلی باشد یا خود کلام جنبه ضرب‌المثل داشته باشد» (2). جلال‌الدین همایی نیز در تعریف تمثیل می‌نویسد: «ارسال‌المثل = تمثیل آن است که عبارت نظم یا نثر را به جمله‌ای که مثل یا شبه‌مثل باشد و متضمن مطلبی حکیمانه است، بیارایند و این صنعت همه‌جا موجب آرایش و تقویت بنیه سخن می‌شود و گاه باشد که آوردن یک مثل در نظم، نثر یا خطابه، اثری بیش از چندین بیت منظوم و چند صفحه مقاله داشته باشد» (2). آن گونه که از شواهد برمی‌آید، سعدی در آثار خود از دو گونه تمثیل بهره برده است: نخست، تمثیل‌هایی که خود خالق آن‌ها بوده و پیش از او در هیچ منبعی ثبت نشده‌اند؛ دوم، تمثیلاتی که برگرفته از قرآن کریم‌اند و سعدی با بازآفرینی خلاقانه آن‌ها در قالب بیت یا عبارت حکیمانه، به ترویج آموزه‌های قرآنی در زبان فارسی یاری رسانده است. این بازتاب و تعامل، تنها به سطح زبانی یا موضوعی محدود نیست، بلکه گاه ساختار بلاغی، ایجاز، آهنگ و حتی بافت تمثیل نیز به گونه‌ای است که لایه‌هایی از بینامتنیت را آشکار می‌سازد. در پرتو این ویژگی‌ها، پرسش اصلی پژوهش آن است که تمثیلات قرآنی در آثار سعدی چه جایگاهی دارند و چگونه با رویکرد بینامتنی می‌توان روابط صریح یا ضمنی این امثال را با آیات قرآن تحلیل کرد؟ آیا سعدی تنها به نقل مضمون بسنده کرده است یا در ساحت‌های ساختاری و بلاغی نیز با متن مقدس وارد گفت‌وگو شده است؟ بررسی این مسئله می‌تواند افق‌هایی تازه در مطالعات ادبی و دینی بگشاید و تعامل خلاق میان قرآن و ادب فارسی را در سطحی تحلیلی‌تر روشن سازد.

سؤالات تحقیق

پرسش‌های اصلی که در این مقاله مطرح است، عبارت‌اند از:

تمثیلات قرآنی در اشعار سعدی چه کارکردهای معنایی، بلاغی و زیبایی‌شناختی دارند و چگونه در شکل‌گیری ساختارهای روایی آثار او نقش‌آفرینی می‌کنند؟

سعدی چگونه با بهره‌گیری از تمثیلات قرآنی، روایت‌های شعری خود را غنا بخشیده و چه نوع روابط بینامتنی (هم‌حضوری، نفی، تغییر یا گسترش متن) میان اشعار او و قرآن برقرار شده است؟

بر اساس روایت‌شناسی ژنت، چه پیوندهایی میان سطوح روایت (زمان، کانون‌مندی و روایت‌گری) در اشعار سعدی و کارکردهای تمثیلات قرآنی می‌توان شناسایی و تحلیل کرد؟

فرضیه تحقیق

به نظر می‌رسد تمثیلات قرآنی در اشعار سعدی نه صرفاً جنبه تزئینی و ارجاعی دارند، بلکه به‌عنوان ابزاری روایی و معنایی، در برجسته‌سازی مفاهیم اخلاقی، عرفانی و اجتماعی آثار او نقش محوری ایفا می‌کنند.

فرض بر این است که سعدی با بهره‌گیری از تمثیلات قرآنی، روابط متنوع بینامتنی، از جمله تکرار، بازآفرینی و دگرگونی روایت‌های قرآنی را ایجاد کرده و از این طریق، به غنای معنایی و روایت‌پردازی آثار خود افزوده است.

به نظر می‌رسد تحلیل اشعار سعدی با تکیه بر نظریه روایت ژنت نشان خواهد داد که سطوح روایت (زمان، کانون‌مندی و روایت‌گری) در پیوندی تنگاتنگ با تمثیلات قرآنی قرار دارند و این امر به تقویت لایه‌های معنایی و روایی اشعار او منجر می‌شود.

پیشینه تحقیق

تمثیل، به‌ویژه در قالب‌های قرآنی، همواره از منظرهای گوناگون مورد توجه محققان حوزه‌های ادبیات، بلاغت و معارف اسلامی قرار گرفته است. پژوهش‌های متعددی به بررسی جنبه‌های مختلف این فن بلاغی در قرآن کریم و بازتاب آن در اندیشه، فرهنگ و اخلاق اسلامی پرداخته‌اند. با این حال، تحلیل ساختارمند و بینامتنی تمثیلات قرآنی در آثار سعدی - با تمرکز خاص بر گلستان و بوستان - تاکنون به‌صورت مستقل و جامع انجام نگرفته است. در ادامه، به شماری از مهم‌ترین پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه اشاره می‌شود:

محمدقاسمی (۳) در مقاله‌ای با عنوان «آثار تربیتی تمثیلات قرآنی» به بررسی کارکردهای اخلاقی و تربیتی تمثیل‌های قرآنی در فرایند تعلیم و تربیت پرداخته است. او بیشتر بر جنبه‌های پداگوژیک امثال قرآنی تأکید دارد، بی‌آنکه ارتباط مستقیم آن را با آثار ادبی مشخصی چون نوشته‌های سعدی تحلیل کند.

فتاحی‌زاده و افشاری (۴) در مقاله «تشبیهات و تمثیلات قرآن و فرهنگ زمانه» تلاش کرده‌اند تا نسبت تمثیل‌های قرآنی با فرهنگ مخاطبان زمان نزول را بررسی کنند. این مقاله با رویکردی زبان‌شناختی و فرهنگی به تحلیل تمثیلات قرآنی پرداخته، اما بازتاب آن‌ها در متون ادبی کلاسیک فارسی را موضوع مطالعه خود قرار نداده است.

سلیمانی‌الموتی (۳) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی کاربرد تمثیل در اخلاق ناصری با تطبیق بر مضامین قرآنی» به بازنمایی تمثیلات در آثار فلسفی و اخلاقی خواجه نصیر طوسی پرداخته است. تمرکز او بیشتر بر آثار نثر فلسفی و آموزه‌های اخلاقی است، نه بر متون ادبی یا شعر.

جلالت (۵) در مقاله «مآخذ قصص و تمثیلات بوستان و گلستان سعدی» به‌صورت کلی و توصیفی به مآخذ قصص سعدی اشاره کرده، اما تحلیل ساختاری و بینامتنی مشخصی در زمینه تمثیلات قرآنی ارائه نکرده است. روش او بیشتر بر شناسایی روایت‌ها و حکایات مشابه متمرکز است تا تحلیل بلاغی و بینامتنی تمثیل‌ها.

با توجه به مرور آثار فوق، می‌توان دریافت که اگرچه تاکنون پژوهش‌هایی در زمینه تمثیلات قرآنی و تأثیرات اخلاقی یا بلاغی آن‌ها انجام شده، اما تاکنون پژوهشی جامع، تحلیلی و مبتنی بر رویکرد بینامتنی که به‌صورت خاص به بررسی تمثیلات قرآنی در آثار سعدی بپردازد، صورت نگرفته است. پژوهش حاضر درصدد است تا با نگاهی نوین، بر اساس نظریه‌های بینامتنیت، با تأکید بر دیدگاه ژرار ژنت، به واکاوی دقیق و تحلیلی رابطه تمثیل‌های قرآنی و ساختارهای بلاغی موجود در گلستان و بوستان بپردازد. این پژوهش، علاوه بر گردآوری امثال قرآنی بازتاب یافته در آثار سعدی، به نوع و سطح بینامتنیت، اعم از اقتباس صریح، ارجاع ضمنی، بازآفرینی بلاغی، نیز توجه دارد و از این حیث، گامی تازه در عرصه پیوند متون مقدس با ادبیات کلاسیک فارسی به‌شمار می‌آید.

روش تحقیق

روش انجام این پژوهش به‌صورت توصیفی-تحلیلی و با رویکرد بینامتنیت است. در مرحله نخست، با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای، تمثیلات قرآنی موجود در دیوان اشعار سعدی، به‌ویژه در گلستان و بوستان، گردآوری می‌شود. سپس، با استفاده از چارچوب نظری بینامتنیت، به‌ویژه نظریه ژرار ژنت و تقسیم‌بندی‌های او از انواع روابط بینامتنانه، مانند بینامتنیت، فرامتنیت، سرمتنیت و بیش‌متنیت، به تحلیل نحوه حضور و بازتاب عناصر قرآنی در ساختار شعری، معنایی و بلاغی آثار سعدی پرداخته می‌شود. در این فرایند، تمایز میان ارجاع‌های آشکار (نقل مستقیم آیات) و ارجاع‌های ضمنی (تلمیح، بازآفرینی یا اقتباس) مورد توجه قرار گرفته و با تحلیل نمونه‌های شاخص، تعامل متن سعدی با متن مقدس قرآن بررسی می‌شود.

۶-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

تحلیل بینامتنیت تمثیلات قرآنی در اشعار سعدی بر اساس نظریه ژنت اهمیت پژوهشی فراوانی دارد؛ زیرا این بررسی نشان می‌دهد چگونه شاعر کلاسیک فارسی نه تنها از آموزه‌های دینی بهره گرفته، بلکه آن‌ها را در بافتی ادبی، فلسفی و اخلاقی بازآفرینی کرده است. مطالعه این موضوع امکان می‌دهد پیوندهای معنایی میان متن مقدس و تجربه زیسته مخاطب در شعر فارسی کلاسیک آشکار شود و نشان دهد که چگونه مفاهیم قرآنی از سطح آموزش و هدایت دینی فراتر رفته و در قالب تصویر، تمثیل و حکمت شاعرانه به فهمی ملموس و هنری تبدیل می‌شوند. علاوه بر این، استفاده از نظریه ژنت، به‌ویژه مفاهیم سرمتنیت، بیش‌متنیت و تلمیح، چارچوبی دقیق برای بررسی نحوه تعامل سعدی با متون مقدس فراهم می‌آورد و فرصت می‌دهد تا خلاقیت شاعرانه و استقلال بیانی او در بازآفرینی آموزه‌های قرآنی تحلیل شود. این نوع پژوهش، علاوه بر غنای مطالعات ادبی، می‌تواند درک عمیق‌تری از نسبت میان دین، ادب و تجربه انسانی در سنت ادبی فارسی ارائه دهد.

مبانی نظری

بینامتنیت

واژه «بینامتنیت» برای نخستین بار توسط ژولیا کریستوا در دهه ۱۹۶۰ میلادی وارد گفتمان نقد ادبی شد. کریستوا با الهام از نظریه «چندآوایی» میخائیل باختین، استدلال کرد که هیچ متنی در خلأ تولید نمی‌شود و همه متون، به گونه‌ای، در گفت‌وگو با دیگر متون پیشین و معاصر خود قرار دارند. از این منظر، متن نه ساختاری مستقل، بلکه گره‌گاهی از متون دیگر است که معنا از دل همین پیوندها شکل می‌گیرد. این نگاه به متن، رویکردی برهم‌زننده برای خوانش خطی و سنتی متون ادبی پدید آورد و نقش نویسنده را نیز در خلق معنا تا حدی فروکاست؛ چراکه متن محصولی جمعی از گفت‌وگوهای میان‌متنی تلقی شد (6).

رولان بارت، منتقد فرانسوی، این ایده را بسط داد و با مطرح کردن مرگ مؤلف، به این نکته پرداخت که معنای متن دیگر در انحصار نویسنده نیست، بلکه در فرایند خوانش، از طریق رجوع خواننده به متون دیگر، تولید می‌شود. در این چارچوب، خواننده نقش فعالی در کشف بینامتنیت ایفا می‌کند؛ چراکه با دانش و حافظه ادبی خود، به رمزگشایی ارجاعات، تلمیحات و بازتاب‌های متنی در متن مقصد می‌پردازد. این گونه است که بینامتنیت، هم نظریه‌ای در باب تولید متن است و هم شیوه‌ای برای خوانش و تفسیر آن (7).

بینامتنیت از نظر ژرار ژنت

از نظر ژرار ژنت، بینامتنیت به حضور واقعی و قابل‌ردیابی یک متن در متن دیگر اطلاق می‌شود؛ یعنی رابطه‌ای که در آن، یک متن با نقل قول، اشاره، تلمیح، اقتباس یا حتی سرقت ادبی، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به متنی دیگر ارجاع می‌دهد. ژنت این رابطه را یکی از پنج نوع روابط بینامتنی می‌داند و آن را صرفاً محدود به همزیستی دو متن نمی‌بیند، بلکه معتقد است بینامتنیت، به مثابه سطحی از تعامل متنی، نقشی فعال در تولید معنا دارد. در این رابطه، خواننده آگاه از متن پیشین، می‌تواند لایه‌های معنایی عمیق‌تری را در متن حاضر کشف کند. بنابراین، بینامتنیت نزد ژنت نوعی رابطه بازشناختی و معناساز است که با شناسایی حضور صریح یا ضمنی متن دیگر، به تحلیل نقادانه و معناشناختی متن کمک می‌کند.

انواع بینامتنیت از نظر ژرار ژنت

ژرار ژنت با نظام‌مندسازی گونه‌های بینامتنیت، سهم مهمی در فهم دقیق‌تر این پدیده دارد. او پنج گونه عمده بینامتنیت را چنین معرفی می‌کند:

بینامتنیت

در نظر ژنت، بینامتنیت به معنای وجود واقعی و مستقیم یک متن در دل متن دیگر است؛ نظیر نقل قول، تکرار واژگانی، اشاره مستقیم به عباراتی از متن پیشین یا درج قطعه‌ای شعری در متن جدید. این نوع از ترامتنیت، ناظر به حضور فیزیکی و زبانی یک متن در متن دیگر است. بینامتنیت در این معنا، بیش از آنکه معطوف به ساختار یا مضمون باشد، بر بازتاب واژگانی یا عبارتی متمرکز است و جنبه‌ای صریح و آشکار دارد. بنابراین، هرگاه

بخشی از یک متن پیشین به طور مستقیم و بدون واسطه در متن جدید ظاهر شود، با این نوع مواجهه‌ایم. ژنت این نوع را نزدیک‌ترین به تعریف اولیه کریستوا می‌داند، اما با وسواس ساختارگرایانه‌اش، آن را به صورت دقیق‌تری صورت‌بندی کرده است (6).

پیرامنتیت

پیرامنتیت به مجموعه‌ای از عناصر اطراف متن اصلی اطلاق می‌شود که بر نحوه خوانش و فهم متن اصلی تأثیر می‌گذارند. این عناصر شامل عنوان، زیرعنوان، مقدمه، پیشگفتار، مؤخره، یادداشت‌ها، پاورقی‌ها، متن پشت جلد و حتی طرح جلد هستند. ژنت این عناصر را «پیرامتن» می‌نامد؛ چراکه در حاشیه متن قرار دارند، ولی نقش مهمی در جهت‌دهی به معنای آن دارند. پیرامنتیت از این نظر واجد اهمیت است که مرز بین نویسنده و خواننده را واسازی می‌کند و شرایط ورود خواننده به جهان متن را فراهم می‌آورد. اگرچه ممکن است این عناصر جدا از متن اصلی به نظر برسند، اما در واقع بخشی از معماری معنایی متن محسوب می‌شوند و می‌توانند نیت مؤلف، فضای فکری یا انتظارات مخاطب را شکل دهند (8).

متامنتیت

متامنتیت رابطه‌ای است که در آن، یک متن تفسیر، نقد یا تحلیل متنی دیگر را به عهده می‌گیرد. برخلاف بینامنتیت که حضور مستقیم و زبانی دارد، در متامنتیت، متن دوم به صورت غیرمستقیم یا مفهومی به متن اول می‌پردازد. این رابطه بیشتر در متون نقد ادبی، فلسفی یا نظری دیده می‌شود؛ جایی که یک متن، اثر پیشین را از منظر زیبایی‌شناختی یا معرفتی مورد ارزیابی قرار می‌دهد. برای مثال، وقتی نویسنده‌ای با نگاهی انتقادی به بازخوانی و بررسی اندیشه‌های یک نویسنده کلاسیک می‌پردازد، در حوزه متامنتیت قرار می‌گیرد. این رابطه، رابطه‌ای تفسیری است که اغلب بر بنیان اقتباس، تحلیل، تأویل یا بازاندیشی شکل می‌گیرد (8).

هایپرتکستی

هایپرتکستی به رابطه‌ای میان متن پیشین و متن جدید اشاره دارد، به گونه‌ای که متن جدید بر پایه ساختار، مضمون یا زبان متن پیشین بنا شده باشد، ولی نه به صورت نقل قول مستقیم. این نوع از ترامنتیت، اساس بازنویسی، اقتباس، پارودی، پاستیش، تقلید یا وارونه‌سازی است. هایپرتکستی شکل پیچیده‌ای از رابطه میان متنی است که از دل خود آگاهی ادبی زاده می‌شود و متن جدید را نه به عنوان تکرار، بلکه به عنوان بازآفرینی خلاقانه از متن قدیمی معرفی می‌کند. بنابراین، هرگاه نویسنده‌ای متنی پیشین را دست‌مایه خلق جهانی تازه قرار دهد، ولی در عین حال پیوندهایی ساختاری یا محتوایی با آن حفظ کند، در قلمرو هایپرتکستی حرکت کرده است (6).

آرشیتهکستی

آرشیتهکستی نزد ژنت، کلی‌ترین و در عین حال انتزاعی‌ترین نوع ترامنتیت است. این رابطه اشاره دارد به رابطه ژانری، سبکی یا خطابی یک متن با سنت‌ها و قواعد پیشین ادبی. به عبارت دیگر، هر متنی با ورود به قلمرو یک ژانر، خود را در پیوندی نانوشته با تاریخ آن ژانر قرار می‌دهد. مثلاً وقتی اثری به عنوان «رمان تاریخی» نوشته می‌شود، به صورت ضمنی به سنت‌های روایی، سبک و انتظارات این گونه ادبی ارجاع می‌دهد. این رابطه ممکن است هیچ‌گاه به صورت صریح در متن ذکر نشود، اما مخاطب بر پایه دانش ادبی خود آن را درمی‌یابد. آرشیتهکستی مبنای تحلیل‌های فرمالیستی و ساختارگرایانه درباره کلیشه‌های ژانری، سبک‌های روایی و زبان ادبی است و از مهم‌ترین ابزارهای شناخت جایگاه یک اثر در تاریخ ادبیات به شمار می‌آید (8).

سرمنتیت

سرمنتیت، مفهومی است که به وابستگی و نسبت طولی یک متن با گونه یا ژانر ادبی‌اش اشاره دارد. به بیان دیگر، این نوع رابطه دربردارنده پیوندی است که میان یک اثر مشخص و چارچوب کلی‌تری که آن اثر به آن تعلق دارد، وجود دارد. از منظر ژرار ژنت، سرمنتیت یک متن خاص محسوب

نمی‌شود، بلکه یک ساختار یا مقوله کلی است که شمار زیادی از متون را دربر می‌گیرد. به‌عنوان نمونه، رمانتسم را می‌توان نوعی سرمتن دانست که دربرگیرنده انبوهی از متون با خصیصه‌های مشترک زیبایی‌شناختی، روایی و مضمونی است. چنین مفهومی، جایگاهی ویژه در میان شاخه‌های ترامنتیت می‌یابد؛ زیرا زمینه درک انتظارات خواننده از یک متن را بر اساس آشنایی با آن ژانر یا گونه فراهم می‌سازد. در برخی موارد، نویسندگان به‌صراحت پیوند سرمتنی اثر خود را با گونه‌ای خاص آشکار می‌کنند، مثلاً با افزودن یک عنوان فرعی مانند «رمان تاریخی» یا «داستان تخیلی»؛ اما گاهی متون چنین پیوندی را پنهان نگاه می‌دارند، چنان‌که در بسیاری از رمان‌های واقع‌گرا مشاهده می‌شود که ژانر آن‌ها مستقیماً اعلام نمی‌گردد، اما خواننده با تکیه بر تجربه پیشین خود، آن را تشخیص می‌دهد. همچنین، این پیوندهای سرمتنی بر انتظارات مخاطب اثر می‌گذارد؛ از یک شعر عاشقانه انتظار می‌رود که از زبان اول‌شخص و با خطاب به معشوق باشد، در حالی که در شعر حماسی، انتظار ساختاری پر از کنش، روایت‌های قهرمانانه و زبان رسمی‌تری داریم. از همین رو، سرمنتیت را می‌توان ناظر بر نوعی قرارداد نانوشته میان متن و مخاطب دانست که جنبه‌های ژانری، سبکی، موضوعی و ساختاری را دربر می‌گیرد و در فرایند خوانش فعالانه اثر، نقش مهمی ایفا می‌کند (6).

فرامنتیت

فرامنتیت یکی از شاخه‌های مهم ترامنتیت در نظریه ژرار ژنت است که به رابطه میان یک متن و متونی دیگر می‌پردازد که هدفشان تحلیل، تفسیر یا نقد آن متن است. این نوع رابطه زمانی شکل می‌گیرد که متنی موجود باشد و متنی دیگر، به‌مثابه فرامتن، به واکاوی و بازخوانی آن پردازد. در واقع، فرامتن بدون وجود متن نخستین، معنا و موجودیت خود را از دست می‌دهد و همین امر نشان‌دهنده وابستگی بنیادین میان متن و فرامتن است (8). فرامنتیت را می‌توان به دو گونه اصلی تقسیم کرد: نوع نخست، فرامتن انتقادی است که با نگاهی سنجش‌گر و گاه تخریب‌گر به متن می‌نگرد و تلاش می‌کند بنیان‌های فکری، سبکی یا ساختاری آن را مورد بازاندیشی یا حتی بازتعریف قرار دهد؛ همان‌طور که در اکثر نقدهای ادبی مدرن دیده می‌شود. نوع دوم، فرامتن تفسیری است که برخلاف گونه نخست، به‌دنبال برهم‌زدن ساختار متن نیست، بلکه آن را می‌کاود تا معانی ضمنی و لایه‌های پنهانش را روشن سازد؛ مانند اغلب تفسیرهایی که بر متون دینی، عرفانی یا فلسفی نوشته شده‌اند. از نگاه ژنت نیز، فرامنتیت نوعی هم‌سخنی با متن است که بدون آنکه مستقیماً آن را نقل کند یا نام ببرد، به‌طور ضمنی با آن درگیر می‌شود و درصدد شرح، تحلیل یا نقد آن برمی‌آید. در این معنا، نقد ادبی و نظریه‌های بوطیقایی نیز ذیل فرامنتیت قرار می‌گیرند؛ چراکه آن‌ها هم متونی دیگر را هدف خود قرار می‌دهند و درصدد تبیین یا ارزیابی آن‌ها هستند (6).

بحث و بررسی

در این بخش، تمرکز پژوهش بر بررسی گونه‌های مختلف بینامنتیت در اشعار سعدی با الهام از قرآن کریم است. هدف ما تحلیل نحوه بازتاب مفاهیم قرآنی در قالب‌های شاعرانه و حکمی و تعیین رابطه متنی میان آیات و ابیات است. این بررسی شامل شناسایی نمونه‌های بینامنتیت و تمایز میان تلمیح ضمنی و بازنویسی مستقیم یا تقلیدی است. از طریق این تحلیل، می‌کوشیم نشان دهیم چگونه سعدی با بهره‌گیری از زبان تصویر، تمثیل و بیان فلسفی، آموزه‌های قرآنی را در قالبی ادبی و تجربه‌محور بازسازی کرده و استقلال شاعرانه خود را حفظ می‌کند.

بینامنتیت آشکار - تلمیح

بینامنتیت آشکار یا تلمیح، یکی از جلوه‌های ارتباط میان متون ادبی است که در آن، نویسنده یا شاعر به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به متنی دیگر، به‌ویژه متونی شناخته‌شده مانند قرآن یا سایر متون کلاسیک و یا رویدادهای تاریخی و اسطوره‌ای، اشاره می‌کند. در این نوع بینامنتیت، برای درک بهتر معنا، مخاطب باید آن ارجاع را بشناسد.

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ (سوره بقره، آیه ۴۴)

آیا مردم را به نیکی فرمان می‌دهید و خودتان را فراموش می‌کنید؟

ترک دنیا به مردم آموزند

خویشتن سیم و غله اندوزند

عالمی را که گفت باشد و بس

هرچه گوید نگیرد اندر کس

(9)

بر اساس چارچوب نظریه ژرار ژنت، این ابیات نمونه‌ای از بینامتنیت آشکار به‌شمار می‌روند؛ چراکه پیوند میان متن دوم (شعر سعدی) و متن اول (آیه) روشن و قابل‌شناسایی است. این نوع ارتباط از گونه تلمیح مفهومی است؛ زیرا گرچه شاعر آیه را به‌صورت لفظی نقل نکرده، معنا و هسته اصلی آن را به شیوه‌ای ضمنی و در عین حال قابل‌دریافت بازتاب داده است. بدین ترتیب، مخاطب می‌تواند نسبت معنایی میان آموزه قرآنی و بازآفرینی شاعرانه را به‌روشنی درک کند، بدون آنکه نیاز به ارجاع مستقیم یا نقل لفظی باشد.

سعدی با بهره‌گیری از زبان تمثیلی و نقادانه، نکوهش الهی نسبت به کسانی را که مردم را به نیکی فرامی‌خوانند، اما خود عمل نمی‌کنند، بازتاب می‌دهد. ابیات او همچنین دوگانگی میان گفتار و کردار را به تصویر می‌کشند که همان هسته معنایی آیه است. این بازتاب آشکار به مخاطبی که با قرآن آشناست، امکان می‌دهد تا پیوند معنایی میان شعر و متن مقدس را شناسایی کند و هم‌زمان، لایه اخلاقی و دینی آن را در تجربه ادبی دریابد. سعدی، ضمن حفظ مضمون آیه، از زبان و تصویر شاعرانه خود بهره برده است؛ تمثیل‌هایی چون «خویشتن سیم و غله‌اندوزند» و بیان «عالمی را که گفت باشد و بس» نشان‌دهنده توانایی شاعر در بازآفرینی معنای مقدس در چارچوب اجتماعی و اخلاقی زمانه خود است. از منظر نظریه ژرار ژنت، این نمونه مصداقی آشکار و در عین حال خلاقانه از بینامتنیت است که پیام قرآنی را در قالب شعر فارسی کلاسیک بازتولید می‌کند، بی‌آنکه نیازمند نقل مستقیم باشد.

بینامتنیت ضمنی - تلمیح عرفانی

این نوع بینامتنیت، نوعی از ارتباط پنهان میان متون است که در آن، نویسنده یا شاعر، بدون اشاره مستقیم، مفاهیم، نمادها یا تجربه‌های برخاسته از متون عرفانی پیشین را در اثر خود بازآفرینی می‌کند. در این شیوه، پیوند میان متن حاضر و متون عرفانی گذشته به‌صورت استعاری و رمزگونه شکل می‌گیرد.

وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّجُهَا (بقره، ۱۴۸)

و برای هر گروهی قبله‌ای مخصوص است:

گبر و ترسا و مسلمان هر کسی در دین خویش

قبله‌ای دارند و ما زیبانگار خویش را

(9)

بر اساس نظریه ژرار ژنت، این بیت نمونه‌ای از بینامتنیت ضمنی به‌شمار می‌آید؛ زیرا پیوند آن با آیه مستقیم و آشکار نیست و برای درک آن، نیاز به دانش زمینه‌ای و آشنایی با متن مقدس وجود دارد. از سوی دیگر، این ارتباط را می‌توان در چارچوب تلمیح عرفانی تفسیر کرد؛ چراکه سعدی مضمون آیه را در فضایی عرفانی و عاشقانه بازآفرینی کرده و بدون نقل لفظی یا ارجاع صریح به متن قرآنی، معنای اصلی را منتقل می‌کند.

آیه به مفهوم قبله یا جهت الهی گروه‌ها اشاره دارد و بیان می‌کند که هر امت مسیر و مرجع خاص خود را دارد. سعدی با تعبیر «قبله‌ای دارند و ما زیبانگار خویش را»، این مفهوم را از سطح ظاهری و شرعی فراتر برده و آن را به قبله قلب و جان عاشق تعمیم می‌دهد. مخاطبی که با قرآن آشناست، می‌تواند پیوند معنایی میان بیت و آیه را درک کند و ابعاد عرفانی و عاشقانه پیام را دریافت نماید. در این فرایند، سعدی با حفظ هسته معنایی آیه، آن را در قالب زبان شعر عرفانی بازتولید کرده و معناهای تازه‌ای پدید آورده است؛ بازتابی که اثر معنایی مستقل دارد و صرفاً ترجمه یا نقل آیه محسوب نمی‌شود. این نمونه، هم وفاداری به آموزه قرآنی را نشان می‌دهد و هم خلاقیت شاعرانه و استقلال زبان ادبی سعدی را برجسته می‌سازد.

بینامتنیت ضمنی - تلمیح مفهومی

این نوع بینامتنیت، نوعی ارتباط پنهان میان متون است که در آن، نویسنده یا شاعر، بدون اشاره مستقیم، از مفاهیم، باورها یا تصاویر فرهنگی و دینی شناخته شده بهره می‌گیرد تا معنای اثر خود را غنی‌تر کند.

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ (سوره بقره، آیه ۱۸۵)

خدا آسانی و راحت شما را می‌خواهد، نه دشواری و مشقت شما را:

هر چیز کزان بتر نباشد

از مصلحتی بدر نباشد

(۹)

این بیت نمونه‌ای از بینامتنیت ضمنی است؛ زیرا ارتباط آن با آیه مستقیم و آشکار نیست و درک کامل معنا نیازمند دانش زمینه‌ای است. نوع رابطه در اینجا تلمیح مفهومی است؛ زیرا سعدی بدون نقل مستقیم متن قرآنی، مضمون اصلی آیه را در قالبی اخلاقی و حکمی بازآفرینی کرده است. آیه بر رحمت‌مداری و آسان‌گیری در شریعت تأکید دارد و نشان می‌دهد که خداوند مشقت و سخت‌گیری را نمی‌پسندد. سعدی همین اصل را در قالبی عملی و روزمره بازتاب می‌دهد و بر ضرورت تسهیل و مصلحت‌اندیشی در زندگی تأکید می‌کند. این بازتاب ضمنی به خواننده امکان می‌دهد پیوند معنایی میان شعر و آموزه قرآنی را کشف کند و پیام اعتدال، رحمت و حکمت را در زندگی و دین درک نماید.

سعدی با بازآفرینی معنای آیه در قالب زبان حکمی و اخلاقی، استقلال شاعرانه خود را حفظ کرده و بیت صرفاً ترجمه یا نقل مستقیم آیه نیست. از منظر نظریه ژنت، این نمونه مصداق بینامتنیت ضمنی با تلمیح مفهومی است؛ زیرا شاعر، بدون ارجاع لفظی به متن قرآنی، آموزه دینی را در بستری شاعرانه و تجربه‌محور منتقل می‌کند. چنین بازآفرینی، نمونه‌ای روشن از پیوند خلاقانه متن مقدس با فهم و زندگی روزمره مخاطب به‌شمار می‌رود و نشان می‌دهد چگونه مفاهیم قرآنی در شعر فارسی کلاسیک، در قالبی مستقل و هنری بازتولید می‌شوند.

وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ (سوره بقره، آیه ۱۹۵)

و با دست خود (اسراف زیاد یا امساک زیاد) خود را به هلاکت نیندازید:

نه چندان بخور کز دهانت برآید

نه چندان که از ضعف، جانت برآید

(۹)

این بیت نمونه‌ای از بینامتنیت ضمنی است؛ زیرا ارتباط آن با آیه مستقیم و لفظی نیست و برای فهم دقیق آن، نیاز به آگاهی معنایی و زمینه‌ای وجود دارد. به‌طور مشخص، نوع رابطه تلمیح مفهومی است؛ چرا که سعدی مضمون آیه را بدون نقل لفظی، در قالب تمثیل و آموزه اخلاقی بازتاب می‌دهد. آیه بر پرهیز از افراط و تفریط و رعایت اعتدال در رفتارهای انسانی تأکید دارد. سعدی با بیان «نه چندان بخور کز دهانت برآید / نه چندان که از

ضعف، جانت برآید»، همین اصل را در حوزه زندگی روزمره و سلوک فردی تصویر می‌کند و نشان می‌دهد که تعادل، هم از منظر حکمت و اخلاق و هم از منظر آموزه‌های دینی، راهنمای عمل انسان است. این بازتاب ضمنی، خواننده را قادر می‌سازد تا پیوند معنایی میان شعر و آیه را درک کرده و پیام اعتدال و میانه‌روی را به صورت ملموس دریابد.

سعدی با بازآفرینی معنای آیه در قالب زبانی حکمی و تمثیلی، توانسته استقلال بیانی و خلاقیت شاعرانه خود را حفظ کند. این بیت صرفاً ترجمه یا نقل مستقیم آیه نیست، بلکه با استفاده از تصویرسازی شاعرانه، پیام قرآنی را به تجربه‌ای ملموس و انسانی بدل می‌کند. از منظر نظریه ژرار ژنت، این نمونه مصداق بینامتنیت ضمنی با تلمیح مفهومی است؛ چرا که مضمون دینی را به شکلی غیرمستقیم بازتاب می‌دهد و هم‌زمان، دیدگاه و زبان مستقل شاعرانه را برجسته می‌سازد.

عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ (سوره بقره، آیه ۲۱۶)

و بسا چیزی را خوش ندارید و آن برای شما خیر است، و بسا چیزی را دوست دارید و آن برای شما بد است.

آن کس که توانگرت نمی‌گرداند

او مصلحت تو از تو بهتر داند

هر نیک و بدی که در شمار است

چون در نگری، صلاح کار است

(۹)

ابیات، نمونه بینامتنیت ضمنی است؛ زیرا ارتباط بیت با آیه مستقیم و لفظی نیست و برای درک کامل آن، نیاز به دانش زمینه‌ای و تأمل در معنا وجود دارد. به‌طور خاص، نوع آن تلمیح مفهومی است؛ چرا که سعدی مضمون آیه را بدون نقل مستقیم متن قرآنی و با زبانی شاعرانه و حکمی بازتاب داده است. آیه بر این نکته تأکید دارد که خیر و شر واقعی در زندگی، گاه با تصور و احساس انسان متفاوت است و آنچه در ظاهر ناخوشایند است، می‌تواند خیر واقعی باشد و بالعکس. سعدی با بیت مذکور، همان اصل را در قالبی عرفانی و اخلاقی بیان می‌کند. ادامه بیت «هر نیک و بدی که در شمار است / چون در نگری، صلاح کار است» نیز نشان می‌دهد که همه امور، چه خوشایند و چه ناخوشایند، تابع مصالحی پنهان‌اند که تنها خداوند به آن‌ها آگاه است. این بازتاب ضمنی، به خواننده امکان می‌دهد پیوند معنایی میان شعر و آموزه قرآنی را کشف کند و درک عمیق‌تری از حکمت الهی و مصلحت‌اندیشی در زندگی پیدا کند.

وی با بازآفرینی معنای آیه در قالبی شاعرانه و اخلاقی، استقلال شاعرانه خود را حفظ کرده است. بیت، ترجمه مستقیم یا نقل آیه نیست، بلکه با زبانی شاعرانه، پیام قرآنی را به تجربه انسانی نزدیک می‌کند. از منظر ژنت، این نمونه مصداق بینامتنیت ضمنی با تلمیح مفهومی است که هم آموزه دینی را منتقل می‌کند و هم دیدگاه و زبان مستقل شاعرانه را به نمایش می‌گذارد.

كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً (سوره بقره، آیه ۲۴۹)

ای بسا گروه اندکی که به توفیق خدا بر گروه بسیاری پیروز شدند.

ای بسا اسب تیزرو که بماند

که خر لنگ جان به منزل برد

بس که در خاک تندرستان را

دفن کردیم و زخم خورده نمرود

(9)

ابیات، نمونه بینامتنیت ضمنی است؛ زیرا پیوند بیت با آیه مستقیم و لفظی نیست و درک آن نیازمند شناخت زمینه‌ای است. نوع آن تلمیح مفهومی است؛ زیرا سعدی مضمون اصلی آیه را بدون نقل مستقیم متن قرآنی و با زبان تمثیلی و حکمی بازتاب داده است. آیه بر این نکته تأکید دارد که پیروزی واقعی وابسته به قدرت ظاهری نیست و گاه اقلیت مؤمن با امداد الهی بر اکثریت نیرومند پیروز می‌شود. سعدی با بیت «ای بسا اسب تیزرو که بماند / که خر لنگ جان به منزل برد» و «بس که در خاک تندرستان را / دفن کردیم و زخم خورده نمرد»، همان مفهوم را در قالبی تمثیلی و عملی بیان می‌کند: پیروزی و موفقیت لزوماً تابع ظاهر یا تعداد نیست، بلکه حکمت و تقدیر مسیر را تغییر می‌دهد. شاعر با بازآفرینی معنای آیه در قالب شعر تمثیلی و زندگی‌محور، استقلال شاعرانه خود را حفظ کرده است. این نمونه، مصداق بینامتنیت ضمنی با تلمیح مفهومی است که پیام قرآنی را منتقل می‌کند و هم‌زمان، زبان و دیدگاه مستقل شاعرانه را به نمایش می‌گذارد.

تُعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ (سوره آل عمران، آیه ۲۶)

هر که را خواهی عزت دهی و هر که را خواهی خوار گردانی.

یکی را به سر برنهد تاج بخت

یکی را به خاک اندر آرد ز تخت

کلاه سعادت یکی بر سرش

گلیم شقاوت یکی در برش

(9)

در این بیت، ارتباط با آیه مستقیم و لفظی نیست و برای درک آن، نیاز به دانش زمینه‌ای است. نوع آن تلمیح مفهومی است؛ زیرا سعدی مفهوم اصلی آیه را بدون نقل مستقیم متن قرآنی و با زبان تمثیلی و استعاری بازتاب داده است. آیه به قدرت مطلق خداوند در اعطا و سلب عزت و ذلت اشاره دارد. سعدی با بیت‌های خود، همان مفهوم را در قالب صور خیال و تضادهای معنایی «تاج بخت» و «خاک تخت» و «کلاه سعادت» و «گلیم شقاوت» بازتاب داده است. او نشان می‌دهد که گردش بخت و سرنوشت انسان‌ها تابع حکمت و مشیت الهی است، همان‌گونه که قرآن بر اراده خداوند در تعیین عزت و ذلت تأکید دارد.

شاعر با انتقال معنای آیه به ساختاری استعاری و تمثیلی، متن قرآنی را نه به صورت نقل مستقیم، بلکه در قالب دگردیسی معنایی و هنری وارد بافت شعر می‌کند و در عین حفظ پیوند مفهومی با پیش‌متن، استقلال بیانی خود را نیز نگه می‌دارد. از منظر نظریه ژنت، این شیوه را می‌توان مصداق بینامتنیت ضمنی از نوع تلمیح مفهومی دانست؛ زیرا دلالت قرآنی بدون حضور لفظی آیه و از طریق سازوکارهای بلاغی در متن ثانویه بازتولید می‌شود. در این فرایند، هسته معنایی متن مقدس در نظام معنایی و زیبایی‌شناختی شعر بازسامان می‌یابد و پیام دینی در چارچوب بیان ادبی و تخیل شاعرانه صورت‌بندی تازه پیدا می‌کند.

إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (سوره آل عمران، آیه ۴۷)

چون قضای او به چیزی قرار گیرد، به محض اینکه گوید «موجود باش»، همان دم موجود می‌شود.

قضا کشتی آنجا که خواهد برد

وگر ناخدا جامه بر تن درد

(9)

این نمونه بینامتنیت ضمنی است؛ زیرا ارتباط بیت با آیه مستقیم و لفظی نیست و نیاز به دانش زمینه‌ای دارد. نوع آن تلمیح مفهومی است؛ زیرا سعدی مفهوم اصلی آیه را بدون نقل مستقیم متن قرآنی و با زبان تمثیلی بازتاب داده است. آیه به قدرت مطلق و اراده بی‌درنگ خداوند در تحقق امور اشاره دارد. سعدی با بیت خود، همان مفهوم را در قالب تمثیل «کشتی» و «ناخدا» بازتاب داده و نشان می‌دهد که قضا و تقدیر الهی نیرویی قاهر است که انسان، حتی با تدبیر و تلاش خود، نمی‌تواند مسیر آن را تغییر دهد.

سعدی مفهوم آیه را از سطح بیان مستقیم دینی به سطح بازنمایی ادبی منتقل می‌کند و آن را در قالب تصویر و تمثیل شاعرانه صورت‌بندی می‌نماید؛ به گونه‌ای که پیوند معنایی با متن قرآنی برقرار می‌ماند، اما بیان نهایی کاملاً در چارچوب زبان و تخیل شاعر شکل می‌گیرد. بر پایه تقسیم‌بندی ژنت، این شیوه در زمره بینامتنیت ضمنی و از نوع تلمیح مفهومی قرار می‌گیرد؛ زیرا ارجاع به پیش‌متن از راه تداعی معنایی و نه نقل لفظی انجام شده است. حاصل این فرایند، تبدیل آموزه قرآنی به گزاره‌ای حکمی و هنری در متن شعر است که کارکردی تفسیری و معناگستر پیدا می‌کند.

إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ (سوره آل عمران، آیه ۱۷۱)

خداوند اجر اهل ایمان را هرگز ضایع نگذارد.

تو نیکی می‌کن و در دجله انداز

که ایزد در بیابانت دهد باز

(۹)

این شاهد در حوزه بینامتنیت ضمنی جای می‌گیرد؛ زیرا پیوند میان بیت و آیه از طریق اشاره لفظی برقرار نشده، بلکه از راه هم‌سویی معنایی قابل تشخیص است و دریافت آن به آگاهی پیشینی مخاطب از متن قرآن وابسته است. در سطح گونه‌شناسی، می‌توان آن را تلمیح مفهومی دانست؛ چراکه شاعر مضمون آیه را به جای بازگویی مستقیم، در قالب یک تصویر تمثیلی بازصورت‌بندی کرده است. آیه بر محفوظ‌ماندن پاداش نیکوکاران در نظام الهی تأکید دارد و سعدی همین اصل را با تصویر انداختن نیکی در دجله و بازگشت آن در بیابان، به زبان تجربه و تخیل درمی‌آورد و بدین‌وسیله، آموزه اعتقادی را به گزاره‌ای اخلاقی و قابل لمس تبدیل می‌کند.

سعدی در این نمونه، مضمون آیه را نه به صورت نقل یا بازگویی مستقیم، بلکه از رهگذر یک ساختار تمثیلی و تصویرپردازی ادبی بازتولید می‌کند و از این طریق، هویت بیانی و خلاقیت شاعرانه خود را برجسته نگه می‌دارد. چنین حضوری از متن قرآن را می‌توان در قلمرو بینامتنیت ضمنی و از نوع تلمیح مفهومی طبقه‌بندی کرد؛ زیرا هسته معنایی آیه حفظ شده، اما در جامه‌ای تازه و شاعرانه عرضه شده است. این شیوه، هم انتقال‌دهنده محتوای دینی است و هم نشان می‌دهد شاعر چگونه با اتکا به سرمایه معرفتی خود، آموزه قدسی را به سطح تجربه انسانی و دریافت هنری مخاطب نزدیک می‌کند.

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ (سوره آل عمران، آیه ۱۸۵)

هر نفسی شربت مرگ را خواهد چشید.

در این باغ سروی نیامد بلند

که باد اجل بیخش از بن نکند

(۹)

این نمونه را می‌توان در حوزه بینامتنیت ضمنی قرار داد؛ زیرا پیوند بیت با آیه از راه همسانی معنایی برقرار می‌شود، نه از طریق نقل لفظی یا نشانه‌های صریح ارجاع، و دریافت آن وابسته به آگاهی پیشینی مخاطب از متن قرآنی است. از نظر گونه‌شناسی نیز با تلمیح مفهومی روبه‌رو هستیم؛ چون شاعر

به جای بازگویی عبارت آیه، درون مایه آن را در قالب بیانی ادبی و تصویرمحور عرضه می کند. آیه بر عمومیت و گریزناپذیری مرگ تأکید دارد و سعدی همین اصل را با بهره گیری از نمادهای طبیعی، مانند باغ و سرو بلند، به زبان تمثیل درمی آورد تا نشان دهد هیچ موجودی، حتی در اوج زیبایی و بالندگی، از این قانون همگانی مستثنا نیست.

در این بازآفرینی، سعدی مضمون آیه را در ساختاری تصویری و ادبی بازپردازی می کند و در عین بهره گیری از منبع قدسی، هویت بیانی مستقل خود را حفظ می سازد. این مورد را می توان نمونه ای از بینامتنیت ضمنی از نوع تلمیح مفهومی دانست؛ زیرا معنا از متن قرآنی اخذ شده، اما انتقال آن از مسیر بازگویی لفظی صورت نگرفته، بلکه در قالب تخیل شاعرانه و بیان غیرمستقیم شکل گرفته است. نتیجه آن است که پیام دینی در بستری هنری و قابل درک برای مخاطب بازتولید می شود و مهارت شاعر در تبدیل آموزه وحیانی به تجربه ای ادبی و تأمل برانگیز آشکار می گردد.

۳-۴- بیش متنیت - تلمیح مفهومی

این نوع شامل رابطه ای آشکار و دگرگون کننده میان دو متن است که در آن، نویسنده یا شاعر، با آگاهی، متن پیشین را بازآفرینی، تغییر یا بازتفسیر می کند تا مفهومی تازه بیافریند.

كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً (سوره بقره، آیه ۲۴۹)

ای بسا گروه اندکی که به توفیق خدا بر گروه بسیاری پیروز شدند.

ای بسا اسب تیزرو که بماند

که خر لنگ جان به منزل برد

بس که در خاک تندرستان را

دفن کردیم و زخم خورده نمرود

(۹)

بیت نمونه ای از بیش متنیت است؛ زیرا سعدی مضمون و ساختار معنایی آیه را حفظ کرده، اما آن را با زبانی شاعرانه و تصویری بازآفرینی کرده است. نوع آن تلمیح مفهومی است؛ چراکه شاعر، بدون نقل مستقیم آیه یا ذکر لفظ قرآن، مفهوم پیروزی اندک بر اکثریت را در قالب تمثیلی و تخیلی منتقل می کند.

آیه بر پیروزی گروه اندک بر گروه بسیار به مدد خداوند تأکید دارد. سعدی این مضمون را با تصاویر «اسب تیزرو که بماند و خر لنگ که به مقصد برسد» و «تندرستان مدفون و زخم خورده ای که زنده ماند» به شکلی تمثیلی و ملموس بازتاب می دهد. این بازتاب معنایی، به خواننده امکان می دهد پیوند میان آموزه قرآنی و تجربه زیسته را کشف کند. بازآفرینی شاعر در قالب تصویر و تمثیل، استقلال بیانی او را حفظ کرده و نمونه ای از بیش متنیت با تلمیح مفهومی ارائه می کند که هم پیام قرآنی را منتقل می کند و هم دیدگاه و زبان مستقل شاعرانه را نمایان می سازد. این نحوه بازسازی نشان می دهد چگونه سعدی مفاهیم قرآنی را به زبان شاعرانه و تجربه محور در دسترس مخاطب قرار می دهد.

يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ (سوره انعام، آیه ۹۵)

زنده را از مرده و مرده را از زنده پدید می آورد؛ آن که چنین تواند کرد، خداست.

به امرش وجود از عدم نقش بست

که داند جز او کردن از نیست هست

(۹)

بیت نمونه‌ای از بیش‌متنیت است؛ زیرا سعدی مضمون و ساختار معنایی آیه را حفظ کرده، اما با زبان و تصویرسازی شاعرانه و تخیلی بازآفرینی نموده است. نوع آن تلمیح مفهومی است؛ چرا که شاعر، بدون نقل مستقیم آیه یا ذکر لفظ قرآن، مفهوم پیروزی اندک بر اکثریت را در قالب تمثیلی شاعرانه منتقل کرده است. آیه بر پیروزی گروه اندک بر گروه بسیار به مدد خداوند تأکید دارد و سعدی با تصاویر «اسب تیزرو که بماند و خر لنگ که به مقصد برسد» و «تندرستان مدفون و زخم‌خورده‌ای که زنده ماند»، همین پیام را به زبانی ملموس و تجسم‌یافته بیان می‌کند. این بازتاب معنایی، امکان درک پیوند میان آموزه قرآنی و تجربه زیسته را برای خواننده فراهم می‌آورد.

شاعر با بازآفرینی مضمون آیه در قالب تصویر و تمثیل شاعرانه، استقلال بیانی خود را حفظ کرده است. این نمونه مصداق بیش‌متنیت با تلمیح مفهومی است که هم پیام قرآنی را منتقل می‌کند و هم زبان و دیدگاه مستقل شاعرانه را آشکار می‌سازد. بازتاب شاعرانه، نمونه‌ای از پیوند خلاقانه متن مقدس با تخیل و دیدگاه انسانی اوست و آموزه قرآنی را در تجربه زیسته مخاطب زنده و ملموس می‌کند.

وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (نجم، ۳۹)

و نمی‌داند اینکه برای آدمی جز آنچه به سعی و عمل خود انجام داده، ثواب و جزایی نخواهد بود؟

نابرده رنج، گنج میسر نمی‌شود

مزد آن گرفت، جان برادر، که کار کرد

(۹)

بیت نمونه‌ای از بیش‌متنیت است؛ زیرا سعدی هسته معنایی آیه را حفظ کرده و در عین حال، با زبان شاعرانه و حکمی، آن را بازآفرینی کرده است. نوع این بازتاب، تلمیح مفهومی است؛ زیرا شاعر، بدون نقل مستقیم آیه یا ذکر لفظ قرآن، اصل تلاش و پاداش فردی را از طریق ضرب‌المثل و بیان شاعرانه منتقل می‌کند. آیه بر مسئولیت فردی و پیامد اعمال انسان تأکید دارد و نشان می‌دهد هر کس تنها به آنچه انجام داده، پاداش یا کیفر می‌گیرد. سعدی با ابیات «نابرده رنج، گنج میسر نمی‌شود / مزد آن گرفت، جان برادر، که کار کرد»، همان پیام را در قالبی ملموس، حکمی و تجربه‌محور بازتاب می‌دهد و مخاطب را به درک عملی و انسانی آموزه قرآنی هدایت می‌کند.

سعدی با بازآفرینی مضمون آیه در قالب ضرب‌المثل و تصویر شاعرانه، توانسته است هم استقلال خلاقانه خود را حفظ کند و هم آموزه قرآنی را به شیوه‌ای ملموس و تجربی منتقل سازد. در این بیت، بیش‌متنیت به کار رفته است تا پیام اصلی آیه درباره مسئولیت فردی و پاداش عمل، نه به صورت صریح، بلکه از طریق زبان حکمی و تجربه زیسته مخاطب بازتاب یابد. چنین بازتابی، نمونه‌ای شاخص از تعامل هنرمندانه میان متن مقدس و جهان‌بینی انسانی است که آموزه دینی را در تجربه عملی و فهم روزمره مخاطب جاری و قابل درک می‌سازد.

يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ (روم، ۱۹)

آن خدایی را تسبیح و ستایش گوید که زنده را از مرده و مرده را از زنده بیرون آورد.

به امرش وجود از عدم نقش بست

که داند جز او کردن از نیست هست

(۹)

بیت نمونه‌ای از بیش‌متنیت است؛ زیرا سعدی هسته معنایی آیه را حفظ کرده و آن را در قالبی شاعرانه، تمثیلی و فلسفی بازآفرینی کرده است. نوع آن تلمیح مفهومی است؛ زیرا شاعر، بدون نقل مستقیم آیه یا ذکر لفظ قرآن، قدرت خلاقه الهی در پدیدآوردن هستی از نیستی و حیات از مرگ را به بیانی عرفانی و اندیشه‌محور منتقل کرده است. آیه بر قدرت مطلق خداوند در خلق و مدیریت هستی و حیات تأکید دارد و سعدی با تصویر «وجود

از عدم نقش بست، که داند جز او کردن از نیست هست»، همین پیام را در قالبی فلسفی و شاعرانه بازتاب می‌دهد. این بازتاب معنایی، مخاطب را به درکی ژرف‌تر از آموزه قرآنی و نظم جهان‌شناسانه رهنمون می‌سازد و پیوندی خلاقانه میان متن مقدس و تجربه فلسفی و شاعرانه انسان ایجاد می‌کند.

سعدی در این بیت، مضمون آیه را در قالبی فلسفی و تمثیلی بازآفرینی کرده و با حفظ استقلال بیانی و نگاه عرفانی خود، آموزه قرآنی را به تجربه‌ای شاعرانه و تأمل‌برانگیز تبدیل کرده است. او با تلمیح مفهومی، قدرت الهی در آفرینش هستی و حیات را بدون نقل لفظی آیه، به زبانی تصویرپرداز و اندیشه‌محور منتقل می‌کند. این بازتاب، نه تنها پیام قرآنی را به خواننده می‌رساند، بلکه با پیوند دادن متن مقدس به نگرش فلسفی و تخیل شاعرانه، امکان درک شهودی و ذهنی از نظم الهی و واقعیت وجود را فراهم می‌آورد.

سرمنتیت - تلمیح مفهومی

رابطه‌ای است که در آن، متنی تازه بر پایه یک متن بنیادی‌تر شکل می‌گیرد و آن را به عنوان سرچشمه معنا در خود جای می‌دهد. در این نوع تلمیح، متن جدید به مفاهیم، ساختار یا جهان‌بینی متن اصلی تکیه دارد.

إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا (یونس، ۳۶)

پندار و گمان و خیالات موهوم، هیچ از حق بی‌نیاز نمی‌گرداند:

نبیند مدعی جز خویشتن را

که دارد پرده پندار در پیش

گرت چشم خدایینی ببخشند

نبینی هیچ کس عاجزتر از خویش

(۹)

سعدی در این ابیات، مضمون آیه را در سطحی معرفتی و اخلاقی بازتفسیر کرده و به جای نقل لفظی یا بازآفرینی مستقیم، پیام قرآنی را به زبانی عرفانی و سلوکی منتقل می‌کند. او با تلمیح مفهومی، بی‌کفایتی پندار و ظن در مواجهه با حقیقت را به تصویر می‌کشد: در بیت نخست، مدعی گرفتار پرده پندار است و جز خویشتن چیزی نمی‌بیند و در بیت دوم، با چشم «خدایینی» روشن می‌شود که شناخت الهی است که حقیقت را آشکار می‌سازد. این بازتاب، امکان درک عمیق‌تری از نسبت انسان، گمان و حقیقت در مسیر اخلاقی و معنوی فراهم می‌آورد و نمونه‌ای از سرمنتیت شاعرانه در فهم و تفسیر آموزه‌های قرآنی است.

سعدی با بازآفرینی مضمون آیه در قالب تصویر عرفانی و نقد اخلاقی، استقلال بیانی و دیدگاه معرفتی خود را حفظ کرده است. در این بیت، آموزه قرآنی هم منتقل می‌شود و هم تجربه و بینش شاعرانه در قالبی هنری و فلسفی به خواننده عرضه می‌گردد. این بازتاب، نمونه‌ای از پیوند خلاقانه متن مقدس با تأمل اخلاقی و عرفانی است که پیام آیه را در سطح ذهنی و عاطفی مخاطب زنده می‌کند و درک عمیق‌تری از نسبت انسان، پندار و حقیقت فراهم می‌آورد.

وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ (یوسف، ۷۶)

و تا مردم بدانند که فوق هر دانشمندی، دانشمندتری وجود دارد.

برو علم یک ذره پوشیده نیست

که پیدا و پنهان به نزدش یکی است

(9)

سعدی با بازآفرینی مضمون آیه در قالب بیان تفسیری و حکمی، استقلال بیانی خود را حفظ کرده است. این نمونه در حوزه سرمتیت قرار می‌گیرد؛ زیرا آموزه قرآنی نه به صورت نقل لفظی و نه بازنویسی مستقیم، بلکه به شکل تلمیح مفهومی و با نگاه معرفتی و عرفانی ارائه شده است. او با تأکید بر احاطه کامل علمی خداوند و آشکاری همه چیز نزد او، بر محدودیت دانش انسانی و برتری علم مطلق الهی تصریح می‌کند و بدین وسیله، مضمون آیه را در سطحی کلامی، فلسفی و شاعرانه بازتاب می‌دهد. این بازتاب، نمونه‌ای از پیوند خلاقانه متن مقدس با تفکر و نگرش شاعرانه سعدی است و آموزه قرآنی را در ذهن و تجربه خواننده زنده می‌کند.

سعدی مضمون آیه را در قالب بیانی شاعرانه و تأملی معرفت‌شناختی بازآفرینی کرده و استقلال زبانی و فکری خود را حفظ می‌نماید. این بیت نمونه‌ای از سرمتیت است؛ چراکه آموزه قرآنی نه به شکل نقل لفظی و نه بازنویسی مستقیم، بلکه از طریق تلمیح مفهومی و تأملی حکمی - عرفانی منتقل شده است. شاعر با ارتقای معنای آیه به سطحی حکمت‌آمیز و فلسفی، آن را در ساختار فکری و شاعرانه شعر خود جای می‌دهد و از این طریق، شعر نقش یک خوانش ادبی و تفسیر ذهنی از حقیقت قرآنی را ایفا می‌کند که هم آموزه دینی را منتقل می‌کند و هم تجربه و بینش شاعرانه را در ذهن و احساس خواننده زنده می‌سازد.

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (زمر، ۹)

آیا آنان که اهل علم و دانش‌اند، با مردم جاهل و نادان یکسان‌اند؟

«دانا چو طبله عطار است؛ خاموش و هنرنمای، و نادان خود طبل غازی؛ بلندآواز و میان‌تهی» (9).

سعدی مضمون آیه را در قالب بیانی تمثیلی و ارزشی بازآفرینی کرده و استقلال شاعرانه خود را حفظ می‌کند. این نمونه در قلمرو سرمتیت قرار دارد؛ زیرا آموزه قرآنی نه با نقل لفظی و نه بازنویسی مستقیم ساختار متن، بلکه از طریق تلمیح مفهومی و تصویرگری منتقل شده است. شاعر با تشبیه دانا به «طبله عطار» و نادان به «طبل غازی»، تفاوت ارزش و منزلت علم و جهل را به صورتی ملموس و فرهنگی بازتاب می‌دهد و مفهومی قرآنی را در قالبی شاعرانه و قابل درک برای مخاطب ارائه می‌کند.

وی همچنین با بازآفرینی مضمون آیه در قالب تمثیلی فشرده و حکمت‌آمیز، استقلال بیانی و نگاه هنری خود را حفظ می‌کند. این نمونه، سرمتیت با تلمیح مفهومی است؛ زیرا شاعر معنای قرآنی را نه با نقل مستقیم، بلکه در قالب داوری اخلاقی و اجتماعی صورت‌بندی کرده است. بدین ترتیب، پیام آیه به یک تصویر ادبی ماندگار تبدیل می‌شود و هم‌زمان، به سطح حکمت عملی و تجربه انسانی منتقل می‌گردد.

نتیجه‌گیری

بررسی بینامتنیت قرآن کریم در اشعار سعدی بر اساس نظریه ژرار ژنت نشان می‌دهد که قرآن نه تنها به مثابه «کتاب مقدس»، بلکه به عنوان «سرمتن بنیادین» در ساختار معنایی، اخلاقی، بلاغی و زیباشناختی آثار سعدی نقش محوری دارد. ژرار ژنت در نظریه خود، بینامتنیت را به شش گونه تقسیم می‌کند: بینامتنیت، پیرامتنیت، سرمتیت، بیش‌متنیت، فرامتنیت و ترامتنیت. با استفاده از این طبقه‌بندی، می‌توان شیوه‌های پیچیده و متنوع تأثیرپذیری سعدی از قرآن را نظام‌مند کرد.

در میان گونه‌های مختلف، بینامتنیت آشکار، مانند تلمیحات و ارجاعات لفظی، سهم عمده‌ای در شعر سعدی دارد؛ او گاه مستقیماً به آیات قرآنی اشاره می‌کند و با بهره‌گیری از آوا، نحو و واژگان قرآن، بار قدسی کلام خود را افزایش می‌دهد. اما برجسته‌تر از آن، بینامتنیت ضمنی است که در قالب تلمیح مفهومی، اقتباس معنایی و بازآفرینی تمثیلی به چشم می‌خورد. سعدی با تسلط کامل بر آموزه‌های قرآنی، مفاهیمی چون قضا و قدر،

مرگ، معاد، توکل، قناعت، پاداش نیکوکاران و کیفر بدکاران را در ساختار پندآمیز و تعلیمی اشعارش جای می‌دهد، بدون آنکه الزامی به تکرار لفظ قرآن داشته باشد.

در حوزهٔ بیش‌متنیت، سعدی گاه با تغییر، تصرف یا بازآفرینی ساختارها و معناهای قرآنی، دست به خلق تصویری نو می‌زند که هم حافظ معنای اصلی است و هم در ساختار جدیدی قرار می‌گیرد که با زمینهٔ مخاطب عام و ادبی سازگارتر است. همچنین، در مواردی، سرمتنیت به چشم می‌خورد؛ یعنی سعدی، به‌عنوان مفسر ضمنی آیات، از طریق تبیین اخلاقی یا تمثیلی، خواننده را به برداشت خاصی از مفاهیم دینی سوق می‌دهد. چنین کاربردی از متن مقدس، شعر او را از سطح صرفاً ادبی فراتر می‌برد و به متنی تربیتی، عرفانی و اندرزآمیز تبدیل می‌سازد.

از این منظر، می‌توان گفت شعر سعدی، به‌مثابهٔ «هایپر تکست»ی متعهد و خلاق به قرآن، نه‌تنها در معنا، بلکه در بافت فرهنگی، فلسفی و زیبایی‌شناختی نیز وابسته به سرمتن مقدس خود است. سعدی با پیوند زدن کلام موزون و تجربهٔ انسانی به حکمت قرآنی، مدلی از شعر دینی و انسانی خلق می‌کند که بین زبان وحی و زبان مردم، واسطه‌ای ادیبانه و تأثیرگذار می‌سازد. بنابراین، تحلیل بینامتنیت قرآن در شعر سعدی نه‌فقط ابزاری برای شناسایی تأثیرات متنی، بلکه راهی برای کشف پیوند ژرف میان سنت، اخلاق و هنر در ادبیات فارسی کلاسیک است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Azarizdi M. Spiritual Masnavi. Tehran: Pajohesh; 2005.
2. Shamisa S. Bayan. 3rd ed. Tehran: Mitra; 2007.
3. Tarbiat S. A Study of Types of Allegory in the Ghazals of Hossein Monzavi. Quarterly Journal of Allegory Research in Persian Language and Literature. 2022(54).
4. Parhizkari M. The Allegorical Image of Joseph in the Mirror of Nizari Qohestani's Mysticism. Quarterly Journal of Allegorical Research in Persian Language and Literature. 2022(45).
5. Jalalat F. Source of Stories and Allegories of Saadi's Garden and Golestan. Persian Language and Literature Journal. 2007.
6. Allen G. Intertextuality. Tehran: Markaz; 2016.
7. Bressler CE. An Introduction to Literary Theory and Methods of Criticism. Tehran: Niloufar; 2014.
8. Namvar Motlagh B. Intertextuality: From Structuralism to Postmodernism. Tehran: Sokhan; 2021.
9. Foroughi MA. Complete Works of Saadi. Tehran: Qoqnoos; 1997.
10. Laami SA. Selected Proverbs of Iran and the World: Ramand Publications; 2012.
11. Todorov T. Mikhail Bakhtin's Logic of Dialogue. Tehran: Markaz; 2017.
12. Namvar Motlagh B. Intertextuality: The Study of the Relationships of a Text with Other Texts. Journal of Humanities. 2007;56(19):83-98.
13. Foroughi MA. Generalities of Saadi. Tehran: Qoqnoos; 2007.
14. Naseh MA. Bustan Saadi. Tehran: Safi Alishah; 2002.

15. Shirazi S. Selected Works from the Garden. Tehran: Kharazmi; 1998.
16. Shirazi S. In the Wish for Goodness and Beauty. Tehran: Sokhan; 2001.
17. Namwar Motlagh B. Intertextuality: From Structuralism to Postmodernism. Tehran: Sokhan; 2001.
18. Shamisa S. Expression and Meanings. Tehran: Ferdows; 1995.